

ΜΟΝΤΕΛΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

ΠΑΥΛΟΥ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗ

I

Ο άνθρωπος είναι παιδί της ανάγκης. Για να ικανοποιήσει τις ανάγκες του συγκροτεί ομάδες. Ο Αριστοτέλης διακρίνει την οικογένεια που ανταποκρίνεται στις ανάγκες της διατροφής, της στέγασης και της αναπαραγωγής, το χωριό που ανταποκρίνεται στις ανάγκες της ανταλλαγής προϊόντων και της αμοιβαίας προστασίας, και την πόλη που ανταποκρίνεται στην ανάγκη του ανθρώπου να αναπτύξει τις νοητικές του ικανότητες, συγκεκριμένα τη διάνοιά του.¹ Μόνο στην πόλη-κράτος ο άνθρωπος αποκτά την ανώτερη μορφή αυτάρκειας που απαιτεί η φύση του —γι' αυτό ο άνθρωπος είναι «φύσει πολιτικόν ζῷον».² Αν η πόλη δεν του επιτρέπει να ικανοποιεί αυτές τις ανάγκες, τότε είναι ακατάλληλη για τον άνθρωπο. Αλλά γιατί είναι ανάγκη του ανθρώπου να αναπτύξει τις νοητικές και όχι άλλες ικανότητες, λ.χ. τις πολεμικές ή τις καλλιτεχνικές ικανότητές του; Ο Αριστοτέλης απαντά: η φύση ενός πράγματος αποκαλύπτεται στους πιο ανεπτυγμένους εκπροσώπους του είδους του· ο άνθρωπος είναι ζῷον λογικόν, δηλ. ανήκει στο είδος των ζῷων που είναι προικισμένα με λογική· άρα η φύση του ανθρώπου εκδηλώνεται στο σοφό.

Σήμερα θα διστάζαμε να πούμε ότι ανάγκη όλων μας είναι να γίνουμε σοφοί επιστήμονες· ίσως να λέγαμε ότι αυτό είναι μια νόμιμη επιλογή μας, αλλ' όχι ότι αποτελεί την υπέρτατη υποχρέωσή μας. Και πιθανόν να δεχόμασταν ότι υπάρχει ένας τελικός σκοπός που υπαγορεύεται από τη «φύση» μας — δηλ. να θεωρούσαμε ότι δεν υπάρχει μία και μοναδική ουσία του ανθρώπου, επομένως ούτε ένας και μοναδικός θεμιτός σκοπός της ζωής του. Αλλά ας επιστρέψουμε στη συγκρότηση μιας ομάδας για την εξυπηρέτηση αναγκών. Ο Πλάτων αναγνωρίζει τρία είδη αναγκών: τις υλικές ανάγκες, την ανάγκη προστασίας και την ανάγκη διακυβέρνησης της πόλης. Η φύση έχει προνοήσει ώστε οι άνθρωποι να έχουν τις αντίστοιχες σταθερές ψυχικές διαθέσεις: οι εργάτες αγαπούν τις απολαύσεις και το χρήμα, οι στρατιώτες τη δόξα, οι σοφοί τη γνώση.³ Ο πληθυσμός της πόλης διαιρείται, λοιπόν, σε τρεις τάξεις — τους εργάτες, τους στρατιώτες και τους φύλακες. Και λειτουργεί σωστά όταν ο καθένας κάνει αυτό για το οποίο είναι κατάλληλος. Η ιδανική πόλη ή, καλύτερα, η ουσία της πόλης πραγματώνεται μόνο όταν κάθε πολίτης κατέχει μια σταθερή θέση στο μηχανισμό της πόλης και προσφέρει τις υπηρεσίες του από αυτή τη θέση. Οι πολίτες είναι όπως τα μέλη του πληρώματος ενός πλοίου που ακολουθεί το σωστό δρόμο — οφείλουν να προσφέρουν τις υπηρεσίες για τις οποίες είναι κατάλληλοι. Αλλά ποιός είναι ο σωστός δρόμος; Αυτό είναι αρμοδιότητα του σοφού ο οποίος έχει ανεπτυγμένη την ικανότητα του Λόγου, και ο Λόγος του επιτρέπει να γνωρίζει το αγαθό. Ώστε κυβερνήτης (η μεταφορά είναι του Πλάτωνα) πρέπει να είναι ο φιλόσοφος. Καθήκον του είναι να οδηγεί το πλοίο και να

φροντίζει για τη σταθερή εφαρμογή του κανόνα της καταλληλότητας. Γι' αυτό οι ανώτερες τάξεις υποβάλλονται σε μία θυσία: δεν πρέπει να έχουν ούτε οικογένεια ούτε ιδιοκτησία — ο κομμουνισμός ισχύει λοιπόν μόνον για τις τάξεις από τις οποίες προέρχονται οι άρχοντες, όχι για τους εργάτες.

Το πλατωνικό μοντέλο βασίζεται σε παραδοχές φυσικής αρμονίας και γνώσης της. Πρώτον, υπάρχει φυσική αρμονία η οποία εξασφαλίζει τη σωστή κατανομή των ικανοτήτων και τη συνεργασία τους, δηλαδή ένα είδος συμπληρωματικότητας ανάμεσα στους ανθρώπους και ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις. Δεύτερον, η γνώση αυτής της αρμονίας εξασφαλίζει την καλή διακυβέρνηση της πολιτείας. Όσο για τις επιθυμίες, αυτές πρέπει να συμμορφώνονται με τα καθήκοντα που επιβάλλει στον καθένα η θέση του μέσα στον οργανισμό της πολιτείας. Το καλό της πολιτείας είναι και καλό του καθενός χωριστά — το μέρος ανάγεται στο όλον με φυσικό και αβίαστο τρόπο.

Στο πλατωνικό μοντέλο οι σοφοί είναι λίγοι. Αντίθετα, στο στωικό μοντέλο όλοι μπορούν να γίνουν σοφοί, δηλ. να γνωρίσουν και να ακολουθήσουν τις επιταγές του Λόγου, ανεξάρτητα από το φύλο, την καταγωγή, την εθνικότητα ή την οικονομική τους κατάσταση.⁴ Και τότε γίνονται πολίτες της οικουμενικής «κοσμοπόλης». Αν όλοι ήταν σοφοί, δηλ. αυτάρκεις και κύριοι του εαυτού τους, κανένας δεν θα είχε ανάγκη από εξωτερική καθοδήγηση. Μια κοινωνία σοφών δεν χρειάζεται κυβέρνηση, γιατί κανένας δεν έχει ανάγκη να του υποδείξουν ή να του επιβάλουν το καθήκον του. Μολονότι παραδέχονται ότι ο σοφός είναι πολύ σπάνιο είδος, οι στωικοί υποστηρίζουν ότι πρέπει να είναι το ιδανικό όλων των ανθρώπων. Η ιδέα της ισότητας υπάρχει όχι μόνο στο ιδανικό των στωικών, αλλά και στον ορισμό του ελληνιστικού βασιλείου ως «πλήθους ανθρώπων οι οποίοι κατοικούν στην ίδια εδαφική περιοχή και κυβερνιούνται με νόμους».⁵

Ο σοφός επιλέγει πάντα το καθήκον, γιατί γνωρίζει το αγαθό. Ο Πλάτων της *Πολιτείας* υποστήριζε ότι υπάρχει ένα και μόνο αντικειμενικό αγαθό ανεξάρτητο από τη θέληση και τις επιθυμίες των επιμέρους ανθρώπων και ότι αυτό το αγαθό είναι προσιτό στον κατάλληλα εκπαιδευμένο φιλόσοφο. Αυτό σημαίνει ότι όλοι οι επαΐοντες πρέπει να συμφωνούν στον καθορισμό των πολιτικών σκοπών. Η διαφωνία είναι ένδειξη άγνοιας και εξαλείφεται με την κατάλληλη διαπαιδαγώγηση. Ή την προπαγάνδα, απαντά ο σοφιστής ο οποίος δεν αναγνωρίζει την ύπαρξη μεταφυσικών αντικειμένων. Για τον αρχαίο σοφιστή όλοι οι σκοποί εκφράζουν προτιμήσεις του ενός ή των πολλών, και οι νόμοι της πολιτείας είναι κανόνες που εξυπηρετούν αυτές τις προτιμήσεις. Η επιλογή των σκοπών μπορεί να γίνει από έναν ή από πολλούς, και η επιβολή τους γίνεται μέσω του νόμου ο οποίος εδράζεται στη δύναμη. Η επιλογή ενός συλλογικού συμφέροντος είναι προϊόν συναίνεσης, συνδιαλλαγής, πειθαναγκασμού ή βίας, πάντως ανθρώπινης θέλησης. Και όπως τίθεται, έτσι και τροποποιείται ή αίρεται, ανάλογα με τη συγκυρία. Αν θέλει κανείς παραδείγματα, αρκεί να διαβάσει Θουκυδίδη. Εκεί θα δει, λ.χ. την αστασία του αθηναϊκού πλήθους, τη δημαγωγία του Κλέωνα, τα αίσχη του εμφυλίου πολέμου, την ηγεμονική μανία των ισχυρών πόλεων και τη δίψα για εξουσία των ισχυρών ανδρών, την πλεονεξία των πλουσίων και την παρατολμία των φτωχών — όπως λέει ο ρήτορας Διόδωτος, ούτε ο νόμος ούτε ο φόβος είναι φραγμοί για τη

ζωηρή επιθυμία.⁶ Αυτά είναι τα προβλήματα που απασχόλησαν τους αρχαίους φιλοσόφους οι οποίοι δεν πρότειναν μόνο μοντέλα ιδανικών πολιτευμάτων. Λ.χ. ο ύστερος Πλάτων και ο Αριστοτέλης θεωρούν ως καλύτερη εφικτή λύση το μεικτό πολίτευμα που συνδυάζει τη δημοκρατία και την ολιγαρχία — δηλ. μία λύση που προαγγέλλει τη νεότερη αρχή της εξισορρόπησης των εξουσιών μέσω του διαχωρισμού τους.

II

Οι άνθρωποι σπάνια είναι σοφοί και ακόμη σπανιότερα διδάσκονται από την ιστορία. Τα περί φυσικής αρμονίας είναι μύθος. Οι άνθρωποι σκοτώνονται σε εμφύλιους πολέμους ακολουθώντας τον ένα αρχηγό ή τον άλλο, τον Πάπα, το βασιλιά ή το Κοινοβούλιο. Το καράβι του Πλάτωνα είναι ένα καράβι τρελών και μόνη δυνατή λύση είναι η τυφλή υπακοή σε έναν απόλυτο μονάρχη, τον ηγεμόνα. Αυτός διατάζει και όλοι υπακούουν, είναι υπήκοοί του — λέει ο Χομπς. Μόνο ο ηγεμόνας έχει στρατό με τον οποίο προστατεύει τον κάθε υπήκοό του από τους συμπολίτες του, και το σύνολο των υπηκόων του από εξωτερικούς κινδύνους. Κανένας δεν μπορεί να αρνηθεί την υπακοή που οφείλει στον ηγεμόνα — ο ευγενής και ο πληβείος, ο κληρικός και ο λαϊκός, ο πλούσιος και ο φτωχός, όλοι οφείλουν την ίδια υπακοή και δεν μπορούν να επικαλεσθούν άλλο νόμο ή έθιμο εναντίον της εξουσίας του ηγεμόνα. Με άλλα λόγια, κανένα προνόμιο δεν απαλλάσσει τον υπήκοο από την υποχρέωση να υπακούει στον ηγεμόνα. Μπροστά στον ηγεμόνα όλοι είναι σώματα και κάθε σώμα υπολογίζεται ως μονάδα — είναι άτομο.⁷ Όταν οι άνθρωποι γίνουν υπήκοοι ενός ηγεμόνα, συναπαρτίζουν το κράτος, ένα μεγάλο τεχνητό σώμα που είναι ισχυρότερο από κάθε άλλο σώμα, ατομικό ή συλλογικό.

Το ερώτημα είναι: Γιατί οι άνθρωποι θα συγκροτήσουν κράτος; Ο Χομπς απαντά: έχουν κοινό συμφέρον να διαφυλάξουν τη ζωή τους. Η λογική τους οδηγεί να δεχθούν την εξής σύμβαση: κάθε ένας παραιτείται από την άσκηση της δύναμής του πάνω σε άλλους ανθρώπους υπό τον όρο ότι και οι υπόλοιποι θα κάνουν το ίδιο. Η σύμβαση στηρίζεται στο σπαθί του ηγεμόνα, γιατί τα λόγια είναι πειστικότερα όταν συνοδεύονται από το σπαθί του ηγεμόνα — δηλ. από τη στρατιωτική δύναμη που διαθέτει. Μέσα στο κράτος τα άτομα εξακολουθούν να έχουν επιθυμίες και να επιδιώκουν την ικανοποίηση των συμφερόντων τους, όπως αυτοί τα αντιλαμβάνονται. Με τη σύσταση του κράτους έχουν ικανοποιήσει το βασικότερο από τα συμφέροντά τους: δεν κινδυνεύουν από βίαιο θάνατο. Αυτό σημαίνει ότι η σφαίρα του κράτους διαχωρίζεται από την ιδιωτική σφαίρα στην οποία ο καθένας μπορεί να δρα ανεμπόδιστος, αρκεί να μην παραβαίνει το νόμο, δηλ. τις ρητές διαταγές του ηγεμόνα. Στο καράβι του Πλάτωνα όλοι υπηρετούν στη θέση για την οποία τους προορίζει η ικανότητά τους και ο κυβερνήτης γνωρίζει πού θα οδηγήσει το πλοίο γιατί γνωρίζει αστρονομία, οργάνωση πληρωμάτων, λιμάνι προορισμού. Στο καράβι του Χομπς ο κάθε επιβάτης αποφασίζει για τη θέση στην οποία θέλει να υπηρετήσει και ο κυβερνήτης φροντίζει για την τάξη πάνω στο πλοίο. Αλλά ο ηγεμόνας είναι πανίσχυρος και δεν υπάρχει εγγύηση ότι δεν θα χρησιμοποιήσει τη δύναμή του για να καταπιέσει ένα ή περισσότερα άτομα, γιατί ο ηγεμό-

νας δεν δεσμεύεται από τη σύμβαση. Είναι αυτό που ο Αριστοτέλης ονομάζει «τύραννος».

Μπορεί να βελτιωθεί η λύση του Χομπς; Ναι, απαντούν ο Locke και οι οπαδοί του, φτάνει ο ηγεμόνας να δεσμεύεται από το νόμο και να συμβουλευέται τους υπηκόους του. Αν ο ηγεμόνας πάψει να κυβερνά σύμφωνα με το νόμο και αρχίσει πόλεμο εναντίον των υπηκόων του, αυτοί έχουν το δικαίωμα να εξεγερθούν και να ξαναπάρουν την κυριαρχία που του είχαν παραχωρήσει. Με άλλα λόγια, η εξουσία πηγάζει από το λαό. Αλλά ποιός εγγυάται ότι οι νόμοι που θεσπίζει ο λαός μέσω των εκπροσώπων του είναι καλύτεροι από τους νόμους που πηγάζουν από τη θέληση ενός ηγεμόνα; Ο Αριστοτέλης γράφει ότι σε πολλές περιπτώσεις η κρίση του «όχλου είναι καλύτερη από την κρίση του ενός», γιατί είναι ευκολότερο να εξοργισθεί ο ένας απ' ό,τι οι πολλοί.⁸ Καλύτερη ναι, αλλά «σωστή»; Ο Locke επανασυνδέεται με την παράδοση: το λογικό επιτρέπει να διακρίνουμε τις ηθικές αξίες, δηλ. τους ηθικούς νόμους και λογικό έχουν όλοι οι άνθρωποι, όχι μόνον οι σοφοί. Αλλά πώς γνωρίζουμε ότι κάτι είναι ηθικός νόμος και όχι προσωρινή επιθυμία όλων μας; Η εμπειρική παρατήρηση δεν φαίνεται να στηρίζει τον ισχυρισμό ότι οι ηθικοί νόμοι είναι απόλυτοι και αναλλοίωτοι. Ο Locke απαντά όπως οι μεσαιωνικοί — ο νόμος εκφράζει τη θέληση του Θεού και αυτή είναι προσιτή στον ανθρώπινο λόγο· ή, όπως οι ορθολογιστές, ο ηθικός νόμος είναι εγγενής στο λογικό. Τι προστάζει ο ηθικός νόμος; — Να σεβόμαστε τον άλλο άνθρωπο ανεξάρτητα από την προσφορά, τις ικανότητες ή οποιαδήποτε άλλη ιδιότητά του. Όλοι οι άνθρωποι συνιστούν ένα βασίλειο των σκοπών ή, όπως γράφει ο Gregory Vlastos, συνιστούν μια ηθική κοινότητα από την οποία κανένας δεν μπορεί να αποβληθεί.⁹

Η αναγνώριση μιας ηθικής διάστασης του ανθρώπου είναι μεταφορά στην κοσμική σφαίρα της ιουδαιο-χριστιανικής ιδέας ότι η ατομική ψυχή έχει αξία και ότι αυθεντικός κριτής είναι η ατομική συνείδηση.¹⁰ Η αντίστοιχη φιλοσοφική αρχή είναι ότι υπάρχουν ηθικοί νόμοι που προηγούνται του θετικού δικαίου. Επειδή αυτή η αρχή δεν είναι εμπειρική, η έννοια του σεβασμού δεν είναι εντελώς σαφής· επομένως δεν είναι εντελώς καθορισμένο το κριτήριο, σύμφωνα με το οποίο μια συγκεκριμένη αξίωση αποτελεί δικαίωμα. Μολονότι, λοιπόν, δεν είναι εύκολη η αυστηρά λογική παραγωγή των ατομικών δικαιωμάτων από μία γενική αρχή,¹¹ η αποδοχή τους χαρακτηρίζει το «κράτος δικαίου».

Τα ατομικά δικαιώματα περιλαμβάνουν το δικαίωμα του ατόμου να διατηρεί τη ζωή του, δικαιώματα ελευθερίας, δικαιώματα ισότητας και δικαιώματα αξιοπρεπούς διαβίωσης.

Ένα άτομο είναι πολιτικά ελεύθερο όταν οι πράξεις του δεν περιορίζονται από το κράτος, εφόσον αυτές οι πράξεις δεν βλάπτουν τα άλλα άτομα (ή ακόμα, και το ίδιο το άτομο). Το άτομο μπορεί να εκφράζει τις απόψεις του δημόσια, μπορεί να συναντά άλλα άτομα και να συγκροτεί ομάδες με αυτά, να έχει όποια θρησκεία θέλει και, γενικότερα, να ζει σύμφωνα με τις δικές του επιλογές. Στην αρχαιότητα η ελευθερία ήταν προνόμιο των ολίγων οι οποίοι διέτρεχαν τον κίνδυνο να τη χάσουν από λάθος τους ή από ατυχία. Στο μεσαίωνα η ελευθερία είναι ανάλογη με τη θέση του ατόμου μέσα στην κοινωνική ιεραρχία. Στο κράτος δικαίου η ελευθερία γίνεται καθολικό δικαίωμα ανεξάρτητα από τις ικανότητες του ατόμου.¹²

Τα δικαιώματα της ισότητας περιλαμβάνουν: (α) την πολιτική ισότητα, δηλ. το δικαίωμα της ίσης συμμετοχής στη λήψη των αποφάσεων οι οποίες αφορούν τη ρύθμιση των κοινών πραγμάτων — αυτό είναι το θεμέλιο του δημοκρατικού πολιτεύματος· (β) το δικαίωμα στην ίση μεταχείριση ανεξαρτήτως κοινωνικής θέσης, καταγωγής, πλούτου, φυλής ή φύλου, πεποιθήσεων· και, ενδεχομένως, (γ) το δικαίωμα στις ίσες ευκαιρίες.

Τα δικαιώματα αξιοπρεπούς διαβίωσης στηρίζονται στην απαίτηση του ατόμου να διαθέτει τα μέσα που θα του επιτρέψουν να κάνει επιλογές από ένα όσο γίνεται ευρύτερο φάσμα επιλογών ώστε να μπορεί να αξιοποιήσει τα δικαιώματα της ελευθερίας και της πολιτικής ισότητας. Αυτές οι απαιτήσεις περιλαμβάνουν την οικονομική ασφάλεια (λ.χ. επιδόματα ανεργίας, αναπηρίας, κ.τ.λ.), την ιατρική περίθαλψη, την εκπαίδευση και την κατοχύρωση της ανεμπόδιστης πληροφόρησης. Η απαίτηση για αξιοπρεπή διαβίωση όλων των πολιτών αποτελεί ιδανικό μιας κοινωνίας του «εὖ ζῆν». Η πραγματοποίηση αυτού του ιδανικού απαιτεί μεγάλο ολικό πλούτο της κοινωνίας η οποία καλείται να προσφέρει στα μέλη της τα αντίστοιχα αγαθά· επομένως, μπορούν να γίνουν νομικές υποχρεώσεις της κοινωνίας προς το άτομο, μόνο όταν η κοινωνία έχει τις δυνατότητες να ανταποκριθεί σ' αυτές.¹³

Το φιλελεύθερο μοντέλο είναι προϊόν πολύπλοκων συμβιβασμών: στο φιλοσοφικό επίπεδο συνδυάζει δύο ανομοιογενή στοιχεία —τον ρασιοναλισμό και τον εμπειρισμό—, και στο επίπεδο της λογικής προσπαθεί να εναρμονίσει την ελευθερία με διάφορα είδη ισότητας,¹⁴ μερικά από τα οποία συνεπάγονται την αυξημένη παρέμβαση του κράτους, συγκεκριμένα στην οικονομία. Με άλλα λόγια, το φιλελεύθερο μοντέλο είναι σύνθεμα τριών παραγόντων —του φιλελευθερισμού, της δημοκρατίας και του σοσιαλισμού—, και η εξισορρόπησή τους είναι ζήτημα συγκυριών. Κινδυνεύει, λοιπόν, από τις αναρχικές τάσεις, από τη δημαγωγία των αρχόντων και από την ανευθυνότητα των αρχομένων. Γι' αυτό, όπως γράφει¹⁵ ο George Sabine, οι προϋποθέσεις της εφαρμογής του περιλαμβάνουν το αίσθημα της αλληλεγγύης και του καθήκοντος, την επαρκή μόρφωση των ατόμων ώστε αυτά να μπορούν να κρίνουν τα συζητούμενα θέματα, την αποδοχή των συνταγματικών θεσμών που μεταφράζουν την ηθική του σε καθημερινή πρακτική, το σεβασμό των δημοκρατικών κανόνων από όλες τις πλευρές. Η ηθική του βασίζεται στην αρχή ότι η διαφωνία των ατόμων είναι εγγενές γνώρισμα κάθε κοινωνικής συμβίωσης και η δημόσια συζήτηση μοναδικό μέσο ελέγχου και εναρμόνισης των διίσταμένων απόψεων. Η αντίθετη γνώμη, ότι δηλαδή η ορθή άποψη είναι δεδομένη και η γνώση της αποτελεί προνόμιο ενός ή περισσοτέρων σοφών, είναι αφετηρία ανελεύθερων συστημάτων στα οποία ο έλεγχος της διαφωνίας απαιτεί διαρκή αστυνόμευση των πολιτών.

Τα επόμενα δύο μοντέλα —το εθνικιστικό και το κομμουνιστικό— δεν ανέχονται τη διαφωνία. Και τα δύο απαιτούν μία ομοφωνία που δεν είναι προϊόν συνδιαλλαγής ή συναίνεσης, αλλά είναι δεδομένη πριν από κάθε συνδιαλλαγή. Επομένως δεν αντιμετωπίζουν το πρόβλημα των οροθετήσεων και των λεπτών ισορροπιών. Επιπλέον είναι σαφώς ρασιοναλιστικά και αδιαφορούν για τον έλεγχο της κοινής λογικής και της εμπειρίας. Πρώτα θα παρουσιάσω το εθνικιστικό μοντέλο.

Ο Χομπς όρισε το κράτος ως σύνολο ατόμων που υπακούουν σε ένα ηγεμόνα.

Αν στη θέση του ηγεμόνα βάλουμε την κουλτούρα και, στη θέση των ατόμων, τους ρόλους που απαιτεί η διατήρηση αυτής της κουλτούρας, έχουμε τον ορισμό του εθνικού κράτους ως συνόλου από ρόλους οι οποίοι αποβλέπουν στη διαφύλαξη και μεταβίβαση μιας δεδομένης κουλτούρας. Τώρα κριτήριο για την ταυτότητα ενός κράτους είναι η κουλτούρα του, δηλ. η γλώσσα, η θρησκεία, η τέχνη, το δίκαιο, τα έθιμα που οι κάτοικοι μιας εδαφικής περιοχής κληρονόμησαν από τους προγόνους τους — ό,τι ονομάζουμε πνευματικό πολιτισμό. Τώρα κριτήριο για την ταυτότητα των υπηκόων του εθνικού κράτους δεν είναι το σώμα τους αλλά η θέση του καθενός μέσα στο κράτος. Ο υπήκοος είναι απλώς φορέας καθηκόντων σχετικών με τη διαφύλαξη, ανάπτυξη και μεταβίβαση της κουλτούρας του έθνους. Το έθνος είναι η μεταφυσική προέκταση της οικογένειας: είναι η ομάδα όλων όσων νιώθουν ότι συνδέονται μεταξύ τους, επειδή μιλούν την ίδια γλώσσα, έχουν τις ίδιες πεποιθήσεις και παραδόσεις, κοινή ιστορία και τον κοινό σκοπό να συνεχίσουν τη συμβίωση κάτω από την ίδια κουλτούρα. Έτσι το έθνος ορίζεται από δύο πράγματα: μία «συνείδηση της εθνικότητας»¹⁶, δηλ. μία ψυχολογική κατάσταση των κατοίκων μιας εδαφικής περιοχής και τη συγχρονική και διαχρονική ενότητα της κουλτούρας. Καθήκον του υπηκόου είναι να υπηρετεί το κράτος και την ανεξαρτησία του. Η ελευθερία του ατόμου έγκειται στη συμμόρφωση της θέλησής του με τις επιταγές του εθνικού συμφέροντος, και κάθε εκδήλωση διαφωνίας είναι απλή ιδιοτροπία. Αξία έχει το εθνικό κράτος — αυτό είναι το πραγματικό υποκείμενο της Ιστορίας η οποία διαλέγει το κυρίαρχο κράτος μιας εποχής για να αποκαλύψει στην ανθρωπότητα την ελευθερία του πνεύματος. Τώρα η Ιστορία αντικαθιστά τον Θεό που επιλέγει ένα εθνικό κράτος για να αναγγείλει το μήνυμά του.

Ο εθνικισμός αξιοποιεί τα πλεονεκτήματα της πολιτισμικής ομοιογένειας: η κοινή γλώσσα διευκολύνει την επικοινωνία, οι κοινές παραδόσεις και πεποιθήσεις δημιουργούν ένα είδος αλληλεγγύης ανάμεσα στους υπηκόους του. Δυσκολίες συναντά όταν στην επικράτειά του υπάρχουν μειονότητες με διαφορετική και συνεκτική κουλτούρα και τότε τα μέλη τους υποβιβάζονται σε πολίτες δεύτερης κατηγορίας. Ακόμη μεγαλύτερες δυσκολίες συναντά ο εθνικισμός όταν ενεργοποιηθεί η λανθάνουσα επιθετικότητα που κρύβεται στη θεωρία του εκλεκτού λαού. Κινδυνεύει, λοιπόν, ο εθνικισμός από την ανομοιογένεια του πληθυσμού και από τους γειτονικούς εθνικισμούς. Όπως, λέει ο Bismarck, «το πιο ακανθώδες θέμα των διεθνών σχέσεων είναι η γεωγραφία».¹⁷

Στην ήπια μορφή του ο εθνικισμός δεν αποκλείει τη δημοκρατία και στην οικονομία συμβιβάζεται με οποιαδήποτε σύστημα προάγει την οικονομική ανάπτυξη του εθνικού κράτους — και συχνά ενθαρρύνει την κρατική παρέμβαση στην οικονομία.

Το επόμενο, και τελευταίο, μοντέλο πολιτικής θεωρίας είναι το κομμουνιστικό. Η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας είναι πανάρχαιη ιδέα, και είδαμε ότι ο Πλάτων την εισηγείται για τις ανώτερες τάξεις της ιδανικής πολιτείας. Από τον Πλάτωνα και από τις Γραφές εμπνέονται πολλοί συγγραφείς οι οποίοι πιστεύουν ότι η ατομική ιδιοκτησία της γης, ή άλλων πηγών πλούτου, ευθύνεται για την ανέχεια των φτωχών. Η πρωτοτυπία του Μαρξ έγκειται στο ότι παρουσιάζει το αίτημα της απαλλαγής από την ανέχεια ως αναπόφευκτο συμβάν του προσεχούς

μέλλοντος και το στηρίζει σε σύγχρονα επιχειρήματα και γλώσσα. Το σχήμα του είναι χεγκελιανό. Στη θέση του εθνικού κράτους ο Μαρξ βάζει την κοινωνική τάξη και στη θέση της εθνικής κουλτούρας την ιδεολογία.¹⁸ Οι τάξεις βρίσκονται σε διαρκή πόλεμο και στηρίζονται σε αντίστοιχες ιδεολογίες. Το κράτος είναι όργανο καταπίεσης στην υπηρεσία της κυρίαρχης τάξης. Στην παρούσα φάση της βιομηχανικής και καπιταλιστικής κοινωνίας η Ιστορία αναθέτει στην εργατική τάξη να ελευθερώσει την ανθρωπότητα από την ανέχεια και την καταπίεση. Στην επόμενη φάση η κοινωνία δεν θα χωρίζεται σε αντίπαλες τάξεις και το κράτος θα εξαφανιστεί, γιατί κανείς δεν θα χρειάζεται καταπίεση — όλοι θα είναι ελεύθεροι και θα έχουν τα μέσα για να είναι ευδαίμονες με μια έννοια πλατύτερη από την αριστοτελική.

Το επιχείρημα βασίζεται στην οικονομική ανάλυση σύμφωνα με την οποία ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και διανομής των αγαθών οδηγεί αναπόφευκτα στην εξαθλίωση των εργατών και των μικρών κεφαλαιούχων. Η εξαθλίωση, συνδυασμένη με την ταξική συνείδηση και οργάνωση, οδηγούν στην επανάσταση, δηλ. την ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος και την εγκαθίδρυση της κοινωνικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Πότε θα συμβεί αυτό; Η θεωρία δεν καθορίζει το χρόνο, και ο μηχανισμός της μεταβολής παίρνει δύο μορφές: τη σοσιαλδημοκρατική και την κομμουνιστική. Ο ευρωπαϊκός σοσιαλισμός¹⁹ δέχεται ότι ο τρόπος διανομής των αγαθών μπορεί να βελτιωθεί με κατάλληλες νομοθετικές ρυθμίσεις του φιλελεύθερου και δημοκρατικού πολιτεύματος ώστε να διασφαλισθεί η ισότητα χωρίς να χαθούν δύο άλλα αγαθά: η ελευθερία και η δημοκρατία· ώστε ο ευρωπαϊκός σοσιαλισμός συμβιβάζεται με το ατομιστικό μοντέλο του φιλελευθερισμού. Αντίθετα, ο κομμουνισμός κηρύσσει ουτοπική τη σοσιαλδημοκρατική λύση και θεωρεί συντομότερο το δρόμο της δικτατορίας στο όνομα των εργατών. Αυτό σημαίνει τη συγκέντρωση όλων των οικονομικών δραστηριοτήτων στα χέρια του κράτους, την κατάργηση του διαχωρισμού των εξουσιών και την κατάργηση της ελευθερίας του τύπου, της ελευθερίας του συνέρχεσθαι και των ελεύθερων εκλογών. Το κράτος όχι μόνο δεν εξαφανίζεται, αλλά προσωρινά τουλάχιστον ενισχύεται σε βαθμό ώστε να ελέγχει κάθε πτυχή του ανθρώπινου βίου — γίνεται «ολοκληρωτικό».

Το κομμουνιστικό μοντέλο κινδυνεύει από την εξέλιξη της επιστήμης η οποία όχι μόνο συγκρούεται με τις βασικές αρχές του αλλά και απαιτεί πολλές ατομικές ελευθερίες, και από την αδυναμία της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας να ικανοποιήσει τις ανάγκες των ανθρώπων όπως τις αντιλαμβάνονται οι ίδιοι. Κινδυνεύει, τελικά, γιατί δέχεται ότι η ανθρώπινη φύση είναι τόσο εύπλαστη ώστε οποιοδήποτε σύστημα να μπορεί να την αλλάξει κατά βούλησιν και απεριόριστα.

III

Παρουσίασα μερικά μοντέλα ή, καλύτερα, τους πυρήνες επτά μοντέλων: τριών αρχαίων — του πλατωνικού, του αριστοτελικού και του σοφιστικού — και τεσσάρων σύγχρονων — του απολυταρχικού, του φιλελεύθερου, του εθνικιστικού και του κομμουνιστικού. Με τη λέξη «μοντέλο» εννοώ ένα πρόπλασμα, κάτι που επιδέ-

χεται μεταφορά σε άλλο μέσο και, άρα, τροποποιήσεις. Δεν είναι λοιπόν πρότυπο που αντιγράφεται αυτούσιο. Πράγματι, επειδή τα μοντέλα είναι εξ ορισμού υποπροσδιορισμένα ως προς τα γεγονότα, επιδέχονται πολλές παραλλαγές. Και οι παραλλαγές μπορούν να διασταυρωθούν και να δώσουν άλλα μοντέλα — λ.χ. το μοντέλο που προκύπτει από τη σύζευξη εθνικισμού και κομμουνισμού, ή αυτό που ονόμασα φιλελεύθερο μοντέλο.

Τα μοντέλα εμφανίζονται σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο και προϋποθέτουν ορισμένες καταστάσεις: τα αρχαία αφορούν την ευκταία οργάνωση της πόλης-κράτους και μπορούν να συνδεθούν με τον Πελοποννησιακό Πόλεμο· τα νεότερα αφορούν το εθνικό ή διεθνικό κράτος και έχουν διαφορετικές αφετηρίες: το απολυταρχικό και το φιλελεύθερο συνδέονται με τους θρησκευτικούς πολέμους και τις διενέξεις θρόνου και ευγενών ή θρόνου και Κοινοβουλίου, το εθνικιστικό με την εξάλειψη του τοπικισμού, το κομμουνιστικό με τη βιομηχανική επανάσταση. Όμως η γένεση ενός πράγματος διαφέρει από το περιεχόμενό του: όλα τα μοντέλα απαντούν στο πολύ γενικό ερώτημα: Πώς πρέπει να οργανωθεί μια αρκετά μεγάλη ομάδα ανθρώπων ώστε να πετύχει ορισμένους σκοπούς;

Μερικά μοντέλα θέτουν ως σκοπό της οργάνωσης την εξυπηρέτηση των ατόμων, άλλα κάποιο σταθερό συλλογικό συμφέρον. Τα πρώτα θεωρούν θεμιτή τη διαφωνία ανάμεσα στα άτομα και αναζητούν μηχανισμούς εξισορρόπησης ανάμεσα σε επιμέρους προτιμήσεις, τα δεύτερα τείνουν να καταστείλουν τη διαφωνία και να επιβάλλουν την ομοφωνία. Αντίστοιχες, αλλά ασύμμετρες, είναι και οι απόψεις για την ελευθερία: ο ατομισμός τείνει να ευνοεί τις ατομικές ελευθερίες, η ολοκρατία τον περιορισμό τους.

Ποιός πρέπει να κυβερνά; Οι αρχαίοι κατέταξαν τα πολιτεύματα ανάλογα με τον αριθμό και τις ιδιότητες των αρχόντων σε μοναρχικά, ολιγαρχικά και πολυαρχικά.

Πώς πρέπει να κυβερνούν οι άρχοντες; Ανάλογα με το αν οι άρχοντες ακολουθούν τους νόμους ή τις επιθυμίες τους, έχουμε δύο αντίστοιχες τριάδες πολιτευμάτων.

Μπορεί μια ομάδα να εφαρμόσει το μοντέλο που προτιμά; Ίσως, αλλά οι συνθήκες πρέπει να ευνοούν την εφαρμογή του. Λέγοντας συνθήκες εννοώ κυρίως την πολιτική παράδοση αυτής της ομάδας. Λ.χ. η φιλελεύθερη δημοκρατία εφαρμόζεται ευκολότερα εκεί όπου υπήρχε ένα πολυκεντρικό σύστημα εξουσιών και οι λύσεις ήταν προϊόντα συνδιαλλαγής. Οι συνθήκες ωθούν τους υπεύθυνους να τροποποιήσουν το μοντέλο που θέλουν να εφαρμόσουν. Λ.χ. το κομμουνιστικό μοντέλο εφαρμόστηκε σε αγροτικά κράτη χωρίς δημοκρατική και φιλελεύθερη παράδοση, όπως ήταν η Ρωσία και η Κίνα. Και στις δύο περιπτώσεις εφαρμόστηκε μια συγκεντρωτική δικτατορία η οποία συνδέθηκε με τον εθνικισμό και επέτρεψε στη Σοβιετική Ένωση, αλλά όχι στην Κίνα, να γίνει προηγμένη βιομηχανική χώρα. Η θεωρία τροποποιήθηκε ανάλογα με τους επιδιωκόμενους στόχους — λ.χ. στην Κίνα η πάλη των εργατών εναντίον των καπιταλιστών αντικαταστάθηκε από την πάλη των αγροτών, των εργατών και της εθνικής καπιταλιστικής τάξης εναντίον των μεγάλων γαιοκτημόνων και των ξένων καπιταλιστών. Ο κομμουνισμός από μοντέλο για βιομηχανικά ανεπτυγμένα κράτη έγινε μοντέλο για βιομηχανικά κα-

θυστερημένα κράτη. Και, φυσικά, το αποτέλεσμα διαφέρει από τον αρχικό σκοπό του μοντέλου, γιατί το ζητούμενο ήταν μια κοινωνία αταξική και το αποτέλεσμα είναι, τουλάχιστον στη Σοβιετική Ένωση, μια κοινωνία που, με τις παλαιότερες και ασαφείς μαρξιστικές κατηγορίες, πρέπει να χαρακτηριστεί μικροαστική. Δεν είμαι βέβαιος ότι αυτό το αποτέλεσμα μπορούσε να προβλεφθεί το 1870 ή το 1917. Σ' όποιον υποστηρίζει ότι η ιστορία, δηλ. η εξέλιξη των γεγονότων, είναι προβλέψιμη, θέτω το ερώτημα αν μπορούσε κανείς τον περασμένο αιώνα να φανταστεί την εμφάνιση της δορυφορικής τηλεόρασης ή του ηλεκτρονικού υπολογιστή. Η υποτίμηση της τεχνολογικής εξέλιξης αχρήστευσε την επιστημονική συνιστώσα πολλών μοντέλων. Εκείνο που διατηρούν είναι η κανονιστική συνιστώσα τους, δηλ. οι αξίες που προβάλλουν και η κατεύθυνση προς την οποία προσανατολίζουν τη δράση.

Πότε εγκαταλείπεται ένα μοντέλο; Θεωρητικά, μια ομάδα μπορεί να εμμένει σε ένα μοντέλο επ' αόριστον και να βρίσκει επιχειρήματα για να αιτιολογεί τις αναντιστοιχίες του με την πραγματικότητα. Επομένως η εγκατάλειψη ενός μοντέλου δεν είναι θεωρητικό αλλά πρακτικό ζήτημα — οι πολίτες προτιμούν άλλο μοντέλο και επικαλούνται διάφορους λόγους για να απορρίψουν το παλαιό. Η επιλογή μπορεί να γίνει με λογικά ή με άλλα κριτήρια, και διευκολύνεται από την ύπαρξη άλλων μοντέλων. Η μετάβαση από το ένα μοντέλο στο άλλο μπορεί να είναι απότομη ή βαθμιαία, να συνοδεύεται ή να μη συνοδεύεται από βία. Αυτή τη στιγμή είμαστε μάρτυρες μιας τέτοιας μετάβασης από το κομμουνιστικό μοντέλο προς ένα σύστημα που θα συνδυάζει την απελευθέρωση της οικονομίας και ορισμένες ατομικές ελευθερίες, δηλ. μέτρα που ίσως²⁰ επιτρέψουν στη Σοβιετική Ένωση να ακολουθήσει τη σύγχρονη τάση για συγκρότηση μεγάλων οικονομικών κοινοτήτων, όπως είναι η ευρωπαϊκή, η βορειοαμερικανική και η ασιατική κοινότητα. Κατά τη μετάβαση αναζωπυρώθηκαν καταπιεσμένοι και επικίνδυνοι εθνικισμοί, καθώς και μισαλλόδοξα θρησκευτικά κινήματα.

Ως προς τη γλώσσα που χρησιμοποιούν, τα μοντέλα υιοθετούν τη γλώσσα της περιγραφής ή τη γλώσσα της συγκίνησης, την κοινή γλώσσα ή ένα τεχνητό ιδίωμα προσιτό σε μνημένους.²¹ Και συχνά, δεύτερη όψη της προτροπής είναι η μεγάλη υπόσχεση της τελικής σωτηρίας, ο ανορθόλογος «μύθος»²² ο οποίος δεν κινδυνεύει να ανασκευασθεί, γιατί αρνείται την επαφή με τη λογική. Σ' αυτή τη κατηγορία ανήκουν τα οράματα του εθνικοσοσιαλισμού και μερικών σύγχρονων κινήματων. Αντίθετα, άλλα μοντέλα, όπως το πλατωνικό, είναι ψυχρά οργανωτικά προγράμματα.

Τα μοντέλα έχουν διάφορες χρήσεις και λειτουργίες, και ο ερευνητής έχει την υποχρέωση να τις αναλύσει ώστε να φανούν καθαρά οι εννοιολογικοί δεσμοί και οι μεταφυσικές παραδοχές στις οποίες βασίζονται. Πέραν τούτου βρίσκεται ο χώρος της φιλοσοφικής κριτικής αυτών των παραδοχών και της προσωπικής τοποθέτησης. Όσο για μένα, νομίζω πως φανέρωσα την προτίμησή μου για τα ανοικτά και εύπλαστα μοντέλα τα οποία, αν και δεν παρουσιάζουν τη φιλοσοφική συνέπεια που θα επιθυμούσα, δέχονται ότι η ανθρώπινη γνώση είναι ατελής και η βελτίωσή της ατέρμονη διαδικασία. Όπως λέει ο φιλόσοφος Otto Neurath, «είμαστε σαν τους ναυτικούς που πρέπει να επισκευάζουν το καράβι τους ενώ βρίσκονται στο

πέλαγος, γιατί δεν υπάρχει στεριά όπου θα μπορούν να το διαλύσουν και να ναυπηγήσουν καινούριο καράβι φτιαγμένο από καλύτερα υλικά».

ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΟ

1. Ονομάζω φιλελεύθερο το μεικτό μοντέλο, γιατί θεωρώ θεμελιώδεις τις ατομικές ελευθερίες και διαρκή τον κίνδυνο υπερίσχυσης του κράτους έναντι των ατόμων. Ειδικά στην Ελλάδα, ο κρατισμός εκφράζεται όχι μόνο στη στάση των δημοσίων υπαλλήλων αλλά και στις διατάξεις του νόμου οι οποίες ευνοούν το κράτος εις βάρος του ατόμου. Οι συνθήκες της νεότερης Ελλάδας ευνόησαν τον φιλελευθερισμό λιγότερο απ' ό,τι τα ριζοσπαστικά και ολοκληρωτικά ρεύματα του εθνικισμού και του κομμουνισμού, τα οποία συνδυάστηκαν αβίαστα με συγκεντρωτικά συστήματα διοίκησης. Το ίδιο ισχύει και για τις δημοκρατικές τάσεις που τείνουν να μειώσουν τις ατομικές ελευθερίες, όταν συνδυαστούν με τον διοικητικό συγκεντρωτισμό, όπως ήδη επεσήμανε ο De Tocqueville πριν από ενάμισυ αιώνα. Γι' αυτό είναι βάσιμος ο ισχυρισμός ότι ο φιλελευθερισμός δεν έχει βαθιές ρίζες στη νεότερη Ελλάδα.

2. Συγκέντρωσα την προσοχή μου στον πολιτικό φιλελευθερισμό και αναφέρθηκα πλαγίως στον οικονομικό φιλελευθερισμό γιατί, μολονότι έχουν δεσμούς, είναι λογικά δυνατή η συνύπαρξη θεσμών ή πρακτικών που αναστέλλουν τις ατομικές ελευθερίες και, ταυτοχρόνως, εφαρμόζουν οικονομικά φιλελεύθερα μέτρα, και αντιστρόφως.

Αντιλαμβάνομαι τον οικονομικό φιλελευθερισμό ως *τάση* που έγκειται στην ενθάρυνση της ατομικής πρωτοβουλίας και του ανταγωνισμού και, επομένως, συνεπάγεται την ατομική ευθύνη για το οικονομικό αποτέλεσμα. Διαμετρικά αντίθετη θεωρώ την κεντρικά προγραμματισμένη οικονομία η οποία δεν κατόρθωσε να προσφέρει στα άτομα τα αγαθά που αυτά κρίνουν ότι τους χρειάζονται, ούτε κατόρθωσε να εξασφαλίσει την τεχνολογική και οικονομική ανάπτυξη. Αρκεί να συγκριθούν οι χώρες που επέλεξαν μοντέλα κεντρικά προγραμματισμένης οικονομίας με τις χώρες, όπως η Ιαπωνία, η Νότιος Κορέα, που επέλεξαν το σύστημα της φιλελεύθερης οικονομίας.²³ (Όσο για το επιχείρημα ότι το κίνητρο του κέρδους είναι ανήθικο, η κεντρικά προγραμματισμένη οικονομία όχι μόνο δεν το καταργεί, αλλά και γεννά άλλες, χειρότερες, μορφές ανηθικότητας και εκμετάλλευσης.)

Στην Ελλάδα και αλλού ο κρατισμός πήρε τη μορφή οικονομικής ανάπτυξης η οποία στηρίζεται στα μεγάλα δημόσια έργα υποδομής. Αυτή η πρακτική, που συνεπάγεται τη διόγκωση του δημόσιου τομέα, δεν καταργεί ούτε αναστέλλει τις ατομικές ελευθερίες και τη δημοκρατία.

3. Η δημοκρατία κινδυνεύει από το λαϊκισμό, δηλ. μια μορφή δημαγωγίας η οποία έγκειται²⁴ στην παροχή υποσχέσεων προς όλες τις κατευθύνσεις, υποσχέσεων οι οποίες είναι αόριστες και ασαφείς δεδομένου ότι πρέπει να ικανοποιήσουν κάθε αίτημα και δυσαρέσκεια. Συνήθως ο λαϊκισμός συνδέεται με την ύπαρξη ενός

χαρισματικού ηγέτη και με τον προσδιορισμό ή την επινόηση ενός και μοναδικού υπαίτιου για όλες τις δυσαρέσκειες — ατόμου, ομάδας, θρησκείας, συστήματος.

4. Οι παράγοντες του φιλελεύθερου μοντέλου είναι:

α. ο σεβασμός των ατομικών ελευθεριών·

β. η δημοκρατική μορφή διακυβέρνησης·

γ. η προσαρμογή της νομοθεσίας στις τρέχουσες αντιλήψεις για το δίκαιο.

Η τρίτη αρχή επέτρεψε την εισαγωγή διαφόρων μορφών ίσης μεταχείρισης (λ.χ. ισότητα των φύλων), ισότητας των ευκαιριών (λ.χ. εκπαίδευση των οικονομικά ασθενέστερων στρωμάτων), κοινωνικής πρόνοιας (προστασία της εργασίας, επιδόματα ανεργίας, ιατρική περίθαλψη). Η ριζοσπαστική αυτή αρχή είναι το εργαλείο με το οποίο ικανοποιείται, όσο είναι εφικτό σε ένα δεδομένο τόπο και χρόνο, το αίτημα σύμφωνα με το οποίο:

i. η ανταμοιβή του ατόμου πρέπει να είναι ανάλογη προς τις ανάγκες του.

Το αίτημα αυτό συμπληρώνει (και μετριάζει τις διαφορές που απορρέουν από) το βασικό αίτημα σύμφωνα με το οποίο:

ii. η ανταμοιβή του ατόμου πρέπει να είναι ανάλογη προς την προσφορά του.

Τα δύο αιτήματα —της ευσπλαχνίας και της αξιοκρατίας— αποτελούν διαφορετικές ερμηνείες της έννοιας του δικαίου. Η παράδοση του συγκερασμού τους ανάγεται στην Παλαιά και την Καινή Διαθήκη.²⁵

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Διάλεξη που έγινε στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών στις 23 Μαρτίου 1990. Το Υστερόγραφο είναι του Οκτωβρίου 1990.

1. *Ηθικά Νικομάχεια*, 10.7,1177a13 κ.ε. και 1.7.14-15, 1098a 10-20.

2. *Πολιτικά*, 1.1.9.1253a.

3. *Πολιτεία*, 9.8.581A-584C: ο φιλοκερδής ή φιλοχρήματος, ο φιλότιμος ή φιλόνικος, ο φιλόσοφος ή φιλομαθής. Όταν πετύχουν το σκοπό τους χαρακτηρίζονται: πλούσιος, ανδρείος, σοφός.

4. A.A. Long, *Η ελληνιστική φιλοσοφία* (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1987), σ. 322.

5. Max Pohlenz, *La Stoa* (Firenze: Nuova Italia, 1959), τόμος Α, σελ. 280, σημ. 18.

6. Θουκυδίδου, *Ιστορίες*, Γ, παράγρ. 45 (μετάφραση Ε. Βενιζέλου, Αθήνα, χωρίς χρονολογία, σ. 155).

7. Ο Larry Siedentop ("Political Theory and Ideology", στη συλλογή *The Nature of Political Theory*, Oxford: Clarendon Press, 1983) υποστηρίζει ότι «το φυσικό άτομο είναι κοινωνικός ρόλος» (σ. 70) ο οποίος πηγάζει από την έννοια της ίσης υποταγής στον κυρίαρχο ηγεμόνα και απονέμεται σε όλους τους πολίτες ανεξάρτητα από τους άλλους κοινωνικούς ρόλους που μπορεί να έχουν (λ.χ. πατέρας, ορθόδοξος χριστιανός, γιατρός, οφειλέτης). Κράτος και άτομο είναι αλληλένδετες έννοιες που σηματοδοτούν «μια διεργασία κοινωνικού μετασχηματισμού η οποία δεν έχει ακόμη λήξει» (σ. 72).

8. *Πολιτικά*, 3.10.5-6, 1286a.

9. Gregory Vlastos, "Human Worth, Merit and Equality" στη συλλογή του Joel Feinberg, *Moral Concepts* (Oxford University Press, 1969), σ. 147.

10. D.D. Raphael, *Problems of Political Philosophy* (London: Macmillan, 1976), σ. 170.

11. Για διάφορες απόψεις πάνω στη σχέση γενικών αρχών και δικαιωμάτων, βλέπε Bernard Williams,

- “The Idea of Equality” στη συλλογή του ίδιου *Problems of the Self* (Cambridge University Press, 1972), σσ. 230-249. Joel Feinberg, *Social Philosophy* (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall, 1973), John Rawls, *A Theory of Justice* (Oxford University Press, 1973).
12. Bertrand de Jouvenel, *Du Pouvoir* (Paris: Hachette, 1972) κεφ. 17.
  13. Η αξίωση οικονομικής ασφάλειας και άλλων παροχών μπορεί να γίνει τροχοπέδη για την οικονομική ανάπτυξη, ειδικά όταν η καταβολή επιδομάτων στους δικαιούχους γίνει ευκαιρία για την υπέρμετρη διόγκωση της γραφειοκρατίας, επομένως και δυσαναλόγων εξόδων εξυπηρέτησης των επιδομάτων. Και γίνεται καταστροφική, όχι μόνο για την οικονομία, όταν τα περισσότερα μέλη της κοινωνίας μετατρέπονται σε βοηθηματούχους χωρίς πρωτοβουλία και ευθύνη.
  14. Για τη δυνατότητα σύγκρουσης της ελευθερίας και της δημοκρατίας βλ. Isaiah Berlin, «Δύο έννοιες της ελευθερίας», *Δευκαλίων* 13, Μάρτιος 1975.
  15. George H. Sabine and Thomas L. Thorson, *A History of Political Theory*, 4th ed. (Hindsdale, Illinois: Dryden Press, 1973) σ. 678.
  16. Η έκφραση είναι του Pasquale Stanislao Mancini (1817-1888) και αναφέρεται από τον Arturo Colombo, *Idee Politiche e Società* (Milano: Guido Miano, 1966), σ. 302.
  17. Αναφέρεται από τον Gianni de Michelis, «Νέοι κίνδυνοι για την Ευρώπη» στην εφημερίδα *Το Βήμα* της 4ης Μαρτίου 1990, σ. 16.
  18. Sabine και Thorson, ό.π. σημ. 15, κεφ. 34, σσ. 695-96.
  19. Ο ευρωπαϊκός σοσιαλισμός πρέπει να διαχωριστεί σαφώς από διάφορα φασιστικά καθεστώτα και κινήματα τα οποία επικαλούνται το σοσιαλισμό για να περιορίσουν τις ατομικές ελευθερίες. Ο ελληνικός σοσιαλισμός αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στο ευρωπαϊκό μοντέλο και στο περρονικό μοντέλο.
  20. Η δημιουργία αποτελεσματικής οικονομίας της αγοράς είναι τεράστιο έργο που απαιτεί την εκπαίδευση εκατομμυρίων στελεχών που θα διευθύνουν επιχειρήσεις, θα προσαρμόζουν τα προϊόντα στις απαιτήσεις της αγοράς, θα αγοράζουν και θα πουλούν προϊόντα. Σύμφωνα με την κομμουνιστική ιδεολογία αυτά τα άτομα είναι «παράσιτα» επειδή δεν παράγουν προϊόντα.
  21. Σ’ αυτή την περίπτωση το ιδίωμα μπορεί να γίνει μέσο εγκλωβισμού και σημείο αναγνώρισης των οπαδών, και η επέμβαση σ’ αυτό προνόμιο ενός ιερατείου.
  22. Georges Sorel, *Réflexions sur la violence*. Paris: Rivière 11η έκδοση 1950, σσ. 46 και 49. Η πρώτη έκδοση είναι του 1908.
  23. Βλέπε Peter Berger, *The Capitalist Revolution*. (Hants: Wildwood House, 1987).
  24. John Borrell, “Face to Face with Old Demons” *Time* 32 (Αύγουστος 1990), σσ. 9-13.
  25. D.D. Raphael, *Moral Philosophy* (Oxford University Press, 1981), σ. 76.

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΤΗΣ ΑΣΚΤ
ΑΘΗΝΑ